

УДК 341.236:340.12(477)(092)

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.13.06>

РОЗРОБКА І. І. ЛУКАШУКОМ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ ПРАВА МІЖНАРОДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Яремчук Віталій Валерійович,
аспірант кафедри європейського права
та порівняльного правознавства
(Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича,
м. Чернівці, Україна)

У статті проаналізовано правові погляди відомого вітчизняного вченого-міжнародника Ігоря Івановича Лукашука в галузі права міжнародної відповідальності та визначено особливості його наукових підходів. Окрема увага приділена його роботі як безпосереднього учасника процесу формування Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-правові діяння та члена Комісії міжнародного права. Особливе значення вчений приділяв юридичній природі ключового документа галузі – Проекту статей. Його ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН свідчить про офіційне визнання та утвердження в позитивному звичаєвому праві. Автором досліджено правові думки науковця про міжнародну відповідальність транснаціональних корпорацій, які часто завдають шкоди міждержавним відносинам, економікам, навколишньому середовищу та правам людини. Встановлено, що Ігор Іванович не підтримував розповсюджений підхід ототожнення понять санкцій та відповідальності. Він був переконаний, що відповідальність може бути без санкцій та державного примусу. Насамперед ототожнення цих категорій позбавляє можливості дослідження природи кожного з явищ та їх особливого місця в міжнародному праві. Професор аргументував це тим, що відповідальність може бути реалізована й без державного примусу та санкцій. До викликів для забезпечення права міжнародної відповідальності він відніс і роботу законодавчих органів держав. Під впливом глобалізації міжнародне та внутрішнє право все частіше регулюють одні й ті ж питання, що призводить до проблем їх гармонізації. Вчений констатував, що в цілому національні системи не готові до нового рівня взаємодії з міжнародним правом. І.І. Лукашук був прихильником того, що міжнародна відповідальність не є кримінально-правовою, оскільки відсутня наднаціональна влада, яка здатна покарати державу, й наголошував на тому, що міжнародна відповідальність не буде криміналізована й у майбутньому.

Ключові слова: Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, глобалізація, право міжнародної відповідальності, доктрина.

**THEORETICAL BASIS OF THE LAW OF INTERNATIONAL RESPONSIBILITY
ELABORATED BY IGOR LUKASHUK**

Yaremchuk Vitalii Valeriiovych,
Ph.D. Student at the Department
of European Law and Comparative
Law Studies
(Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University, Chernivtsi, Ukraine)

The legal views of the famous Ukrainian international law scientist Igor Ivanovich Lukashuk in the field of the law of international responsibility and features of his scientific thoughts were analyzed in the article. Particular attention is given to his work as a participant in the development process of the Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts and as a member of the International Law Commission. Mr. Lukashuk paid special attention to the legal nature of the key field's document – the Draft articles. Its adoption by the United Nations General Assembly indicates that official recognition and approval in customary law. The author examines the scientist's legal thoughts on the responsibility of transnational corporations, which often cause damage to interstate relations, economy, environment, and human rights. It was found that Igor Lukashuk did not support the common approach of assimilating the concepts of sanctions and responsibility. He was convinced that responsibility can be without sanctions and state coercion. Above all, the identification of these categories makes it impossible to study the nature of each of the phenomena and their special role in international law. Mr. Lukashuk argued that responsibility can be implemented without state coercion and sanctions. Among the challenges to ensure the law of international responsibility, he referred to the work of state legislatures. Under the influence of globalization, international and domestic law increasingly regulate the same issues, which leads to problems of their harmonization. The scientist stated that, in general, national systems are not ready for a new level of interaction with international law. Igor Lukashuk was a proponent of the fact that international responsibility is not a criminal law, because there is no supranational power that can punish the state and he emphasized that international responsibility will not be criminalized in the future.

Key words: Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, globalization, law of international responsibility, doctrine.

Постановка проблеми. Сьогодні міжнародне право охоплює все більшу кількість сфер міждержавних відносин, активно взаємодіє з національним правом та потребує формування права міжнародної відповідальності, яке б суттєво підвищило його ефективність. Дискусії щодо врегулювання питання відповідальності держав за міжнародні правопорушення тривали впродовж багатьох років. Ще у XVIII столітті один із засновників сучасної науки міжнародного права Е. де Ваттель вказував на відповідальність держав, які грубо порушують права інших держав, зневажаючи на інтерес безпеки людства, і наділяють правом інші держави об'єднатися для покарання порушника [1, с. 449]. Масштаби жертв та збитків після Першої світової війни змусили активніше обговорювати криміналізацію міжнародної відповідальності держав, де серед найтяжчих злочинів розглядали саме агресію. У 1923 році проект договору «Про взаємодопомогу», підготовлений Комісією з питань роззброєння Ліги Націй, кваліфікував війну як «державний злочин» та передбачав колективні контрзаходи [2, с. 204]. Згодом, у 1924 році на

У Асамблеї Ліги Націй було ухвалено Женевський протокол про мирне вирішення міжнародних спорів, який визначив війну як «міжнародний злочин». Відповідно до документу держави погоджуються подавати всі суперечки до Постійної палати міжнародного правосуддя, а в разі відмови від арбітражу вона була *ipso facto* агресором [3]. На думку І.І. Лукашука, новим етапом розвитку міжнародного права було ухвалення в 2001 році Генеральною Асамблеєю ООН резолюції, додатком до якої містився Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, який було внесено Комісією міжнародного права. Міжнародно-правові думки його як члена Комісії міжнародного права та безпосереднього учасника написання Проекту статей досі не були достатньо досліджені сучасними вітчизняними юристами-міжнародниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти розробки теоретичних основ та внеску І.І. Лукашука до права міжнародної відповідальності досліджувалися Т.Р. Коротким, С.С. Нестеренко, Т.В. Чеховичем та іншими. Водночас у доктрині відсутній комплексний аналіз наукової спадщини вченого.

Метою статті є комплексний розгляд правових поглядів І. І. Лукашука щодо права міжнародної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Тенденція щодо визнання кримінальної відповідальності держави в доктрині міжнародного права була помітною, але вважати її домінуючою не зовсім правильно [4, с. 109]. Наприклад, на Сієнській сесії Інституту міжнародного права більшість доповідачів виступили проти такої криміналізації відповідальності [10]. Серед проблем, пов'язаних із впровадженням відповідальності до держав-правопорушниць, Ігор Іванович виділив юридизацію процесу та несприятливі для цього умови холодної війни.

Як багаторічний член Комісії міжнародного права професор зазначив, що робота над Проектом статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння була непростю та тривала впродовж десятків років. Ще в 1976 році Комісією було ухвалено статтю «Міжнародні правопорушення та делікти», де серед основних видів злочинів було визначено агресію, збереження силою колоніальної держави, геноцид, апартеїд, порушення норм про захист навколишнього середовища [4, с. 115]. Упродовж роботи над Проектом статей про відповідальність держав чимало дискусію викликала стаття, яка розмежовувала міжнародні злочини та міжнародні делікти. І.І. Лукашук вважав, що такі напрацювання були важливим кроком у кодифікації норм про міжнародну відповідальність [4, с. 116]. З огляду на чималий опір представників держав щодо статті Комісії міжнародного права довелося ухвалити компромісне рішення та виключити з проекту поняття «злочину». Натомість було включено главу «Серйозні порушення обов'язків перед міжнародним співтовариством». Він був переконаний, що за таких умов було важливо зберегти ідею виділення частини за найбільш тяжкі правопорушення. Чимало держав виступали за вилучення глави, аргументуючи тим, що в позитивному міжнародному праві не існує основи для розмежування між серйозними та звичайними правопорушеннями. Через недостатню чіткість положення та аргументи держав Комісія міжнародного права сформулювала главу як «Серйозні порушення зобов'язань, що випливають з імперативних норм загального міжнародного права». Вчений позитивно оцінив нове формулювання, але відзначив її формальний характер та необхідність під час її тлумачення брати до уваги статтю 19, яка містила основоположне зобов'язання для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства. Водночас не будь-яке порушення норми імперативного характеру може бути досить тяжким, щоб кваліфікувати його як злочин [4, с. 117].

21 квітня 1995 року професора було обрано до складу Комісії міжнародного права. Цікаво, що під час обговорення його кандидатури представник Болгарії О. Янков до аргументів «за» відніс його досвід як засновника школи права в Києві, випускники якої відіграють важливу роль у міжнародному праві [5, с. 20]. Ігор Іванович одразу ж активно приступив до виконання обов'язків та ввійшов до редакційних комітетів з підготовки «Проекту Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства», «Проекту статей про відповідальність держав за шкідливі наслідки діянь, не заборонених міжнародним правом» та «Проекту статей про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння». Обговорюючи останній документ, учений зазначив, що головне завдання Комісії – зберегти документ, тому потрібно замінити визначення «злочин» на «особливо серйозне порушення» [6, с. 45]. Свою послідовність щодо необхідності ухвалення Проекту він демонструє впродовж усіх сесій. Яскравим прикладом цього може слугувати дискусія щодо Глави III (контрзаходи), коли думки членів настільки різнилися або ж навіть були діаметрально протилежними, що представник Австралії Дж. Кроуфорд запропонував створити малу робочу групу, щоб опрацювати всі пропозиції. І.І. Лукашук висловив занепокоєння, що такий хід роботи ставить під загрозу шанси на завершення роботи над Проектом. Водночас озвучив неоднозначну позицію, яка не дала більшої визначеності для ухвалення рішення. З позиції «відповідального юриста» частину про контрзаходи він назвав важливою, але з урахуванням національних інтересів його держави «можна обійтися й без неї» [6, с. 183]. Професор не погоджувався з віднесенням інституту самопомоги до контрзаходів, особливо з урахуванням його застосування в історії [6, с. 277]. Його правова ідея не знайшла підтримки серед колег.

Під час жвавої дискусії щодо термінології, наприклад, терміна «злочини держави», на 2536-му засіданні Комісії Ігор Іванович убачав «вихід із глухого кута» у формуванні особливої категорії найбільш серйозних злочинів, до яких варто було би віднести геноцид та агресію, а процедурні питання привести у відповідність до принципів Статуту ООН, інші ж питання залишити для подальшого обговорення [7, с. 147]. Серед обґрунтування було те, що агресія визнана злочином держави в Статуті ООН. Погодився з такою правовою думкою представник Греції К. Економідес, решта ж колег зосередилися на рішеннях та практиці судів, а не політичному органі Раді Безпеки ООН.

Якщо узагальнити його виступи впродовж роботи над Проектом, то він часто звертався до принципів та положень Віденських конвенцій 1969 та 1986 рр. Так, він провів паралелі між механізмами забезпечення виконання договору іншою стороною, які закріплені в Конвенції, та, наполягаючи на збереженні статті 30 Проекту, наголосив на значущому значенні інституту контрзаходів для права міжнародної відповідальності [8, с. 186]. Досить часто вчений фокусувався на перекладі на слов'янські мови статей Проекту та пропонував створити неофіційну робочу групу для роботи над російськомовною версією документу, оскільки він слугуватиме основою для перекладу на інші слов'янські мови [9, с. 125].

Ігор Іванович рішуче виступав проти поєднання в одній статті 27 Проекту двох різних випадків: надання допомоги державі та здійснення контролю у вчиненні міжнародно-протиправного діяння з боку держави, оскільки в останньому це швидше є прикладом застосування примусу, аніж підтримки. Він запропонував виділити в окрему норму про відповідальність держави за керівництво або контроль у вчиненні міжнародно-протиправного діяння. Спеціальний доповідач Дж. Кроуфорд не заперечив проти розмежування зазначених випадків та виокремлення їх в окремі статті [8, с. 96].

Занепокоєння, які висловили уряди держав щодо ухваленого в першому читанні Проекту, були пов'язані з можливим зловживанням контрзаходів, їх поділяв і профе-

сор І.І. Лукашук. Він пов'язував це з відсутністю відповідних правил та механізмів. На його думку, режим контрзаходів належить до міжнародного процесуального права. Відповідно до ухвалених норм контрзаходи можуть бути застосовані, коли держава не дотримується матеріально-правових норм і після проведених переговорів [8, с. 260]. Задля врегулювання останніх ухвалення конвенції займе багато років, а свідченням нагальності питання було використання Міжнародним судом Проекту статей, який лише розробляється.

Особливу увагу І.І. Лукашук зосереджував на юридичній природі Проекту статей про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння, які були ухвалені як додаток до резолюції, де відзначено «велике значення» Проекту. Запропоновані урядами держав норми в такій редакції не зачіпали при цьому питання про їх імплементацію [11, с. 4]. Вчений підтримував поправки, оскільки досвід підготовки універсальних конвенцій на дипломатичних конференціях є тривалим, та в кінці вони не ухвалюються багатьма державами. Ігор Іванович вважав, що ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН Проекту статей про відповідальність держав свідчить про їх офіційне визнання та утвердження в позитивному звичаєвому праві [11, с. 6].

Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння не врегулює відповідальність міжнародних організацій та відповідальність держав за їхню поведінку, тому в 2002 році Комісія міжнародного права розпочала роботу над відповідним проектом. Професор погоджувався з таким підходом та проводив аналогію щодо роботи над Віденськими конвенціями про право міжнародних договорів. Науковець вважав, що цілком виправданим є розгляд відповідальності міжнародних організацій одночасно з відповідальністю держав. Ба більше, в роботі «Право міжнародної відповідальності» він вкотре визнає недоліки Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1986 року та вважає, що потрібно уникати зайвого повторення змісту в документах, як це відбулося з Віденськими конвенціями [15, с. 64].

Одним із найбільш важливих та ґрунтовних досліджень І.І. Лукашука була наукова праця «Право міжнародної відповідальності», котру В.Н. Денисов назвав «вершиною творчого доробку» [25, с. 913], А.Х. Саїдов визначив як «нове слово» в сучасній світовій науці міжнародного права [26], а В. Батлер назвав роботу всеохоплюючою і такою, яка виділяється серед інших [13, с. 181]. У праці автор вкотре наголошує на тому, що фізичні особи не є суб'єктами міжнародно-правової відповідальності навіть у випадку, коли здійснюють міжнародно-протиправне діяння як посадова особа держави. За це вони несуть кримінальну відповідальність, зокрема й кримінальну відповідальність відповідно до норм міжнародного права [15, с. 72]. Саме після Другої світової війни закріпився принцип, згідно з яким фізичні особи, в тому числі й посадові особи держави, можуть нести кримінальну відповідальність безпосередньо на основі міжнародного права.

Характерні особливості міжнародно-правової відповідальності та системи міжнародного права потребують, на думку Ігоря Івановича, формування особливої галузі права міжнародної відповідальності, але такий процес затягується через охоплення істотних інтересів держави [11, с. 4]. У такий спосіб він підтримував підхід Д.Б. Левіна, який був прихильником створення такої галузі і вважав, що розвиток міжнародного права призводить до формування окремої ланки права міжнародної відповідальності [14, с. 102]. Підставою міжнародної відповідальності є міжнародно-протиправне діяння. І.І. Лукашук зазначив, що Комісія міжнародного права використала термін «зобов'язання» через поширеність у міжнародній практиці [15, с. 65]. Зауважимо, що в такий же спосіб формується принцип добросовісного виконання зобов'язань у міжнародному праві. На його думку, ще одним аргументом на користь вживання

терміна «зобов'язання» є те, що зобов'язання може бути закріплене не лише в нормі права, а й в іншому юридичному акті, зокрема в рішенні Міжнародного суду ООН або в односторонньому акті держави. Професор наголошував, що юридична сила зобов'язання завжди пов'язана з нормою, як у випадку наведених прикладів фактом їх закріплення в нормах Статуту ООН [15, с. 65].

Ігор Іванович був переконаний, що міжнародна відповідальність не є кримінально-правовою, оскільки відсутня наднаціональна влада, яка здатна покарати державу. Він вважав, що міжнародна відповідальність не буде криміналізована і в майбутньому [4, с. 118].

Заслугує на увагу дослідження В. Фрідмана, який ще в 60-х роках минулого століття писав, що завжди існувало міжнародне кримінальне право, але в незначних та неправильно визначених пропорціях. Визнаними були лише воєнні злочини [16, с. 167]. Статут Нюрнберзького трибуналу, на думку В. Фрідмана, має важливе значення задля врегулювання індивідуальної відповідальності за деякі міжнародно визнані злочини, такі як вбивства, депортація тощо. Учений відзначав, що поширення міжнародного кримінального права залежатиме від принципів останнього, визнаних цивілізованими націями, та від того, наскільки такі злочини закріплені в кримінальному праві різних держав. Прогноз ученого щодо розширення міжнародного права, яке вимагатиме створення міжнародного кримінального суду, був реалізований ООН наприкінці ХХ століття [16, с. 168]. Кримінальна відповідальність держав та урядів, на думку В. Фрідмана, має важливе концептуальне та моральне значення.

Досліджуючи право міжнародної відповідальності, І.І. Лукашук не підтримував розповсюджений підхід ототожнення понять санкцій та відповідальності, який зустрічався в працях К.А. Флейшиць, С.С. Алексєєва та ін. Вчений був переконаний, що відповідальність може бути без санкцій та державного примусу [12, с. 9]. Насамперед ототожнення цих категорій позбавляє можливості дослідження природи кожного з явищ та їх особливого місця в міжнародному праві. Одним з аргументів науковця було те, що відповідальність може бути реалізована без державного примусу та санкцій.

Одним із дискусійних питань є співвідношення відповідальності та суверенітету. Щодо цього Ігор Іванович критикував нігілістичну концепцію, серед прихильників якої був французький юрист П. Прад'єр-Фодере. Її представники стверджували, що взаємна відповідальність суперечить суверенітету, а будь-яка компенсація є не юридично обов'язковою та визначається доброю волею. І.І. Лукашук вважав, що таке тлумачення суперечить практиці, оскільки абсолютний суверенітет однієї держави означає заперечення суверенітету інших та лише у відповідності до міжнародного права його можна забезпечити. Вчений був переконаний, що відповідальність не лише не суперечить суверенітету, а й зумовлена нею. Через суверенітет держави створюють міжнародне право, наділяють юридичною силою та за його допомогою забезпечують свої суверенні права [15, с. 10]. Зрештою, Й.Д. Левін, який досліджував ці питання ще 50 років тому, вважав, що «суверенітет не означає права на порушення міжнародного права» [17].

У сучасній вітчизняній міжнародно-правовій доктрині підкреслюється, що дослідники галузі права міжнародної відповідальності «іноді намагаються обійти характерні для неї риси і дають визначення в надто загальній формі» [18, с. 459]. Зокрема, М.В. Буроменський розглядає міжнародно-правову відповідальність як «зобов'язання суб'єкта міжнародного права потерпіти певні обставини негативного характеру внаслідок заподіяння шкоди іншому суб'єкту міжнародного права як у результаті вчинення міжнародного правопорушення, так і в результаті правомір-

ної діяльності» [19, с. 313]. І.І. Лукашук же розглядав право міжнародної відповідальності як галузь міжнародного права, принципи і норми якої визначають для суб'єктів міжнародного права юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння, а також заподіяння шкоди в результаті діяльності, не забороненої міжнародним правом. Доречно було б доповнити частину визначення науковця щодо заподіяння шкоди поняттям «втрата», яке розглядає британський юрист М. Шоу як необхідну підставу для притягнення до міжнародно-правової відповідальності [20, с. 781].

Маючи ґрунтовний досвід роботи над проектом Віденської конвенції про право міжнародних договорів [21], Ігор Іванович задовго до ухвалення Проекту статей про відповідальність міжнародних організацій вдало прогнозує зміст та застосування підходу *mutatis mutandis* до формування Проекту статей [12, с. 29]. Про взаємозв'язок та формування статей за аналогією з Проектом статей про відповідальність держав зауважив у своїй доповіді й суддя Міжнародного суду Джорджо Гая [22]. Серед викликів для Комісії міжнародного права щодо розробки Проекту І.І. Лукашук визначив недостатньо з'ясоване питання про відповідальність держав за діяльність організації з огляду на їх участь або членство. В ухваленій редакції Проекту статей про відповідальність міжнародних організацій взяли до уваги самостійну правосуб'єктність організацій, яка не переноситься на її членів, за винятком двох випадків, коли є згода держави-члена нести відповідальність перед потерпілою стороною та ставлення держави-члена, «яке дало привід потерпілій стороні покладатися на його відповідальність» (стаття 62) [23].

Ігор Іванович не поділяв правову думку В.А. Василенка, який визначав «принцип роздільної міжнародної відповідальності держав і фізичних осіб», тобто те, що на державу не може бути покладена міжнародна відповідальність за правопорушення, яке було вчинене громадянами та юридичними особами, і навпаки. На думку І.І. Лукашука, в міжнародному праві є не розділення відповідальності, а їх різні види відповідальності, а саме: для держав – міжнародно-правова, а для фізичних осіб – кримінально-правова, яка базується на основі міжнародно-правових норм. Він слушно не погоджувався з тим, що фізичні особи несуть лише «відповідальність у рамках і на основі норм національного права» [15, с. 30]. Одне з підтверджень розмежувань відповідальності держави та індивіда міститься в статті 25 Статуту Міжнародного кримінального суду, де закріплено, що «жодне положення в цьому Статуті, що стосується індивідуальної кримінальної відповідальності, не впливає на відповідальність держав з міжнародного права» [24].

За умов глобалізації все більшої гостроти, на думку вченого, набуває проблема міжнародної відповідальності транснаціональних корпорацій, оскільки вони мають великі можливості впливу на світову систему. Їхні рішення і дії часто завдають шкоди міждержавним відносинам, економіці держав, навколишньому середовищу та правам людини. Аналізуючи його науковий доробок, розуміємо, що саме питання щодо діяльності транснаціональних корпорацій характеризується вченим досить різко негативно та не в характерній йому манері. Він був переконаний, що транснаціональні корпорації порушують багато норм міжнародного та національного права та за допомогою впливу на уряди значною мірою виходять за межі правового поля у своїй діяльності. Щодо цього професор зауважував, що, укладаючи угоди з урядами іноземних держав і одне з одним, транснаціональні корпорації створюють відповідне саме їхнім інтересам «квазіправо» [15, с. 32]. Серед шляхів урегулювання їхньої діяльності є ухвалення державами відповідної міжнародної конвенції, але опір цьому чинять як транснаціональні корпорації, так і уряди, які знаходяться під впливом перших. Доктор права К. Вайларт вважає, що

завдяки глобалізації транснаціональні корпорації і без передачі влади з боку держав отримали фактичне економічне домінування [27, с. 454].

Професор виокремлював проблему співвідношення міжнародних зобов'язань та конституції. Конституція становить основу правової системи держави та володіє вищою юридичною силою. Міжнародне право враховує такий особливий статус основного закону, оскільки закріплено суверенне право держави вільно вибирати й розвивати свою правову систему. І.І. Лукашук наголосив, що свобода держави у визначенні характеру національної системи не є і не може бути безмежною. Він був переконаний, що інтернаціоналізація життя національних товариств диктує необхідність інтернаціоналізації та національних правових систем, оскільки вони повинні бути здатними взаємодіяти один з одним і з міжнародним правом. Ігор Іванович демонструє послідовність власних правових поглядів щодо важливості дотримання основного принципу міжнародного права про добросовісне виконання міжнародних договорів [28]. На його думку, однією з функцій національної правової системи має бути забезпечення виконання державою своїх міжнародно-правових зобов'язань і тим самим обмеження можливостей міжнародних правопорушень. Ба більше, внутрішньому праву належатиме все більш важлива роль у здійсненні міжнародних зобов'язань.

Серед викликів для забезпечення права міжнародної відповідальності він відзначив роботу законодавчих органів держав. Одним із наслідків глобалізації є те, що все частіше міжнародне та внутрішнє право стосується одних і тих же питань, що призводить до проблем їх гармонізації. Вчений констатував, що в цілому правові системи держав не готові до нового рівня взаємодії з міжнародним правом. Він поділяв позицію американського професора Р.Ф. Тернера, який зазначав, що «Конгрес не розуміє міжнародне право анітрохи не краще, ніж більшість американців» [29, с. 321]. На думку І.І. Лукашука, головною причиною є низький рівень міжнародно-правової свідомості парламентаріїв [15, с. 59]. Важко не погодитися з вченим та недооцінювати значення рівня правової культури в процесах управління державою. Наприклад, згадані питання були досліджені в науковій праці Ратих Д. Адіпутрі, де політичну культуру вона напряду пов'язує з визначенням держави демократичною [30, с. 31].

Детально аналізуючи Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, Ігор Іванович зосередився на питанні перевищення повноважень. Він зазначив, що в доктрині є поширеною думка, коли держава несе відповідальність у таких випадках: а) вона могла перешкодити відповідним діям, але не зробила цього; б) вона не покарала посадових осіб, винних у вчиненні відповідних дій. Низка вчених, таких як Д. Левін, К. Інглот, Ф. Гарсія Амадора та ін., розглядали можливість прирівнювання інших дій органів держави *ultra vires* до дій приватних осіб. І.І. Лукашук вважав, що у такий спосіб буде уподібнювати посадових осіб та приватних осіб. Коли йдеться про останніх, то держава зобов'язана перешкодити відповідним діям, а у випадку відсутності таких дій – покарати винних. І лише через бездіяльність держави настає відповідальність. У випадку ж із посадовою особою відповідальність держави настає негайно в результаті вчиненого нею правопорушення. У разі відповідальності за поведінку посадової особи з перевищенням її повноважень держава зобов'язана відшкодувати завдані збитки в повному обсязі [15, с. 50].

Неодноразово професор звертає увагу на проблему з перекладом офіційних документів, зокрема й Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. На думку Ігоря Івановича, у ч. 2 ст. 33 Проекту нечітко було передано зміст слова «*assue*» (зангл. виникати), оскільки відповідно до ухваленої редакції статті фізичні особи та недержавні утворення можуть «безпосередньо набувати» права з міжнародного права

[15, с. 78]. Відповідно до практики вони можуть виникнути для них лише в результаті відповідних дій суб'єктів міжнародного права. Водночас і роботи І.І. Лукашука критикувалися за нечіткість перекладів. Наприклад, американський юрист Альфред П. Рубін пов'язував «розмитість» правових формулювань ученого саме з перекладом. Ба більше, А. Рубін вважав, що внаслідок цього висловлювання вченого беруть під сумнів «інтелект або чесність» науковців, з якими не згоден професор [31, с. 442].

Активізація процесів із встановлення завдань міжнародного розвитку ХХ – початку ХХІ століть та ухвалення Цілей розвитку тисячоліття в 2000 році відобразилося й на праві міжнародної відповідальності. Компенсація за заподіяну шкоду навколишньому середовищу набула особливого значення. Підґрунтям був очевидний негативний вплив наслідків на все людство. Варто відзначити прогресивність думок Ігоря Івановича, який вважав тенденцію до зростання відповідальності закономірною, і що праву належить важлива роль у боротьбі зі злочинним ставленням до природи. У резолюції Ради Безпеки ООН № 687 1991 р. йшлося про відповідальність Іраку «за будь-які втрати, збитки, включаючи шкоди довкіллю та виснаження природних ресурсів». Відповідно до цієї резолюції Компенсаційна комісія ООН конкретно вказала різні види збитку, що включали «збиток навколишньому середовищу і виснаження природних ресурсів» [15, с. 84]. Отже, компенсація за шкоду, заподіяну довкіллю, може мати місце і в рамках відповідальності за збройний конфлікт.

І.І. Лукашука важко віднести до прихильників криміналізації відповідальності, але він і парював аргументи противників ідеї, і в притаманній йому манері проаналізував аргументи обох сторін. Наприклад, противники криміналізації покликаються на те, що суб'єктами кримінальної відповідальності можуть бути лише фізичні особи. У ст. 9 Статуту Міжнародного військового трибуналу передбачено визнання групи або організації злочинною [32]. До кримінальної відповідальності вони, звичайно, ж не притягалися, на відміну від їхніх членів, щодо яких і було необхідне визнання об'єднання злочинним. Проаналізувавши практику держав, професор стверджував, що кримінальна відповідальність юридичних осіб визнається в різних державах, зокрема корпорацій у США. Зростання впливу корпорацій за умови глобалізації, на думку вченого, потребує застосування до них і кримінально-правових санкцій. Серед прихильників криміналізації відповідальності держав І.І. Лукашук відзначив аргумент американського професора Дж. Гинзбургса, що держава потребує масової підтримки населення в політичних рішеннях, бо сама нація втягується в наслідки того, що робить її держава. Український вчений зазначає, що це вже закріплено в позитивному міжнародному праві, зокрема, в Постдамських угодах 1945 року передбачений тягар відповідальності на весь народ Німеччини. Узагальнюючи аргументи прихильників криміналізації відповідальності держав, Ігор Іванович назвав їх недостатньо переконливими та такими, що вони суперечать природі міжнародного права [15, с. 96].

Висновки. Отже, внесок І.І. Лукашука до права міжнародної відповідальності містить чимало прогностичних підходів. Наприклад, він задовго до ухвалення Проекту статей про відповідальність міжнародних організацій вдало прогнозує зміст та застосування підходу *mutatis mutandis* до його формування. Чимало правових ідей науковця випереджали час, зокрема передбачення тенденції до зростання відповідальності та її важливої ролі в боротьбі зі злочинним ставленням до природи. За його безпосередньої участі відбувалося формування ключового документа галузі – Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, ухвалення якого І.І. Лукашук всіляко підтримував, незважаючи на дискусії, які виникали впродовж багаторіч-

ної роботи Комісії міжнародного права. Фундаментальна праця «Право міжнародної відповідальності» й досі залишається одним з основних джерел у вітчизняній доктрині міжнародного права. Серед передумов для глибинного аналізу галузі та роботи над Проектом статей можна розглядати багатий досвід роботи вченого над формуванням проекту Віденської конвенції про права міжнародних договорів. До викликів, пов'язаних із впровадженням права міжнародної відповідальності, він відніс інтернаціоналізацію суспільств і необхідну гармонізацію міжнародного права та національних систем.

Список використаних джерел:

1. Ваттель Э. Право народов или Принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. Москва : Госюриздат, 1960. 720 с.
2. Quirico O. *International Criminal Responsibility: Antinomies*. Routledge, 2019. 296 p.
3. Walter A. McDougall. 20th-century international relations. *Encyclopædia Britannica*. 2019. URL: <https://www.britannica.com/topic/20th-century-international-relations-2085155> (дата звернення: 07.07.2020).
4. Лукашук И.И. К вопросу о возможной криминализации международной ответственности государства. *Журнал российского права*. 2002. № 12. С. 107–119.
5. Yearbook of the International Law Commission. 1995. Volume I. URL: https://legal.un.org/docs/?path=../ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1995_v1.pdf&lang=EFSRAC (дата звернення: 12.08.2020).
6. Yearbook of the International Law Commission. 1996. Volume I. URL: https://legal.un.org/docs/?path=../ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1996_v1.pdf&lang=EFSRAC (дата звернення: 12.08.2020).
7. Yearbook of the International Law Commission. 1998. Volume I. URL: https://legal.un.org/docs/?path=../ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1998_v1.pdf&lang=EFSRAC (дата звернення: 12.08.2020).
8. Yearbook of the International Law Commission. 1999. Volume I. URL: https://legal.un.org/docs/?path=../ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1999_v1.pdf&lang=EFSRAC (дата звернення: 12.08.2020).
9. Yearbook of the International Law Commission. 2001. Volume I. URL: https://legal.un.org/docs/?path=../ilc/publications/yearbooks/english/ilc_2001_v1.pdf&lang=EFSRAC (дата звернення: 12.08.2020).
10. *Annuaire de l'Institut de droit international*. Bale, 1952. Vol. I. P. 361–457.
11. Лукашук И.И. Кодификация права международной ответственности. *Московский журнал международного права*. 2002. № 3. С. 3–15.
12. Лукашук И.И. Право международной ответственности. *Международное публичное и частное право*. 2002. № 2. С. 30–43.
13. Butler William E. Post-Soviet Russian doctrinal writings: an overview. *American Journal of International Law*. 2012. P. 176–184.
14. Левин Д.Б. Ответственность государств в современном международном праве. Москва : Международные отношения, 1966. 152 с.
15. Лукашук И.И. Право международной ответственности. Москва : Волтерс Клувер, 2004. 432 с.
16. Friedmann W. *The Changing Structure of International Law*. Columbia University Press, 1964. 410 p.
17. Левин И.Д. Суверенитет. Москва : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 375 с.
18. Буткевич В.Г., Мищик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В.Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.
19. Буроменський М.В. Міжнародне право : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

20. Shaw M.N. International law 6th edition. 2008. 1542 p.
21. Яремчук В.В. Відображення правових ідей І.І. Лукашука у Віденській конвенції про право міжнародних договорів. *Альманах міжнародного права*. 2018. № 19. С. 13–23.
22. Gaja G. Articles on the Responsibility of International Organizations. 2011. URL: <http://legal.un.org/avl/ha/ario/ario.html> (дата звернення: 07.07.2020).
23. Draft articles on the responsibility of international organizations. 2011. URL: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_11_2011.pdf (дата звернення: 07.07.2020).
24. Римський статут Міжнародного кримінального суду. 1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 07.07.2020).
25. Енциклопедія міжнародного права : у 3-х т. / редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика, 2014. Т. 1. 920 с.
26. Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И.И. Лукашука. *Право и политика*. 2007. № 5. С. 147–151.
27. Weilert K. Taming the Untamable? Transnational Corporations in the United Nations Law and Practise. 2010. URL: https://www.mpil.de/files/pdf3/mpunyb_11_weilert_14.pdf (дата звернення: 07.07.2020).
28. Яремчук В.В. Поняття та особливості міжнародного договору в працях І.І. Лукашука. *Право і суспільство*. № 4. 2019. С. 342–351.
29. Robert F. Turner. Does International Law Matter to Congress? Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law). Vol. 92, The Challenge of Non-State Actors. 1998. P. 321–328.
30. Ratih D. Adiputri Political Culture in the Indonesian Parliament Analyzing Parliamentary Debates on the Regional Parliaments 1999–2009. 2015. URL: https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/46557/978-951-39-6248-7_vaitos15082015.pdf;sequence=1 (дата звернення: 07.07.2020).
31. Alfred P. Rubin. Reviewed Work: Hague Academie, Recueil des Cours, 1972. P. 440–446.
32. Charter of the International Military Tribunal. 1945. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.2_Charter%20of%20IMT%201945.pdf (дата звернення: 07.07.2020).